

MARCIN WORBS

Uniwersytet Opolski, Wydział Teologiczny

<https://orcid.org/0000-0001-5647-7906>

Dwa typy reformacyjnych liturgii Wieczerzy Pańskiej

Two Types of the Lord's Supper Reformation Liturgies

Abstract

At the outset of the article, selected tendencies and phenomena encountered in the piety of the late Middle Ages – which directly or indirectly influenced the shaping of the liturgical life of the Reformation period – were briefly presented. Next, in the core part of the paper, two basic types of the Lord's Supper liturgy, which were formed in the first years of the Reformation, were discussed: these are the so-called 'Mass' and 'Upper German' types. The genesis, the formation process and structure of the most significant prototypes of the Supper liturgy are presented without a detailed analysis of numerous rites modelled based on them. The final part of the article generally characterises the Reformation liturgies of the Lord's Supper with an indication of their vital differences and similarities.

Keywords: liturgy, the Reformation, the Lord's Supper, 'Mass' type, 'Upper German' type.

Abstrakt

W artykule najpierw zostały krótko ukazane wybrane tendencje i fenomeny, spotykane w pobożności późnego średniowiecza, które pośrednio lub bezpośrednio wpłynęły na kształtowanie się życia liturgicznego reformacji. Następnie w głównej części przedłożenia omówiono dwa zasadnicze typy liturgii Wieczerzy Pańskiej, które ukonstytuowały się w pierwszych latach reformacji: tzw. typ mszalny oraz tzw. typ górnoniemiecki. Przedstawiono genezę, proces kształtowania się i strukturę najważniejszych prototypów liturgii Wieczerzy bez szczegółowego analizowania licznych obrządków na nich wzorowanych. W końcowej części artykułu reformacyjne liturgie Wieczerzy Pańskiej zostały w ogólny sposób scharakteryzowane ze wskazaniem na ich istotne różnice i podobieństwa.

Słowa kluczowe: liturgia, reformacja, Wieczerza Pańska, typ mszalny, typ górnoniemiecki.

Nowe reformacyjne obrządki kształtowały się z jednej strony w wyniku zdystansowania wobec liturgii Kościoła rzymskokatolickiego, a z drugiej wskutek dyskusji i procesów zachodzących w łonie samej reformacji. Jej owocem nie była tylko jedna liturgia, lecz wiele mniej lub bardziej od siebie zależnych rytów,

które można by nawet nazwać „rytualną rodziną” (*Ritusfamilie*)¹. Nowo powstałe liturgie reformacyjne, które niejednokrotnie w dużej mierze zachowały formę tradycyjnej Mszy, w odróżnieniu od katolickiej liturgii rzymskiej nazywano: „ewangelicką Mszą” (*evangelische Messe*), „niemiecką Mszą” (*deutsche Messe*), „ewangelicką Mszą niemiecką” (*evangelische deutsche Messe*) itp. Stosunkowo szybko pojawiło się też nawiązujące do Biblii określenie „Wieczera” (*Abendmahl, Nachtmahl, The Lord's Supper, la sainte Cène*)². W XVI stuleciu było ono czymś zupełnie nowym w odniesieniu do celebrowania liturgii. Początkowo słowo to odnosiło się wtedy zarówno do świeckiego posiłku, jak i do czynności sakramentalnej, z biegiem czasu zaś zostało niejako zarezerwowane dla liturgicznej celebracji reformacyjnej³.

W przedkładanym opracowaniu, po krótkim przypomnieniu niektórych tendencji i fenomenów z życia liturgicznego czasów bezpośrednio poprzedzających reformację, zostaną przedstawione dwa zasadnicze typy reformacyjnych liturgii Wieczery Pańskiej. W oparciu o dokładniej analizującą tę problematykę literaturę niemieckojęzyczną można bowiem stwierdzić, że w XVI w. powstały liturgie Wieczery tzw. typu mszalnego (*Abendmahlsliturgien nach dem Messtyp*) – co do formy wywodzące się z łacińskiej Mszy, oraz liturgie Wieczery tzw. typu górnoniemieckiego (*Abendmahlsliturgien nach dem oberdeutschen Typ*) – nawiązujące głównie do tzw. liturgii kaznodziejskiej, spotykanej w miastach na terenie Górnych Niemiec. Nie sposób w jednym artykule dokładnie opisać wszystkie powstałe wówczas obrządki, dlatego uwaga zostanie skupiona przede wszystkim na ich najważniejszych prototypach z pierwszych lat reformacji bez szczegółowego omawiania licznych liturgii na nich wzorowanych i ich wzajemnych powiązań. Natomiast przedmiotem ostatniej części przedłożenia będzie charakterystyka reformacyjnych liturgii Wieczery Pańskiej dokonana pod kątem ich istotnych różnic i podobieństw.

1. Tendencje w życiu liturgicznym późnego średniowiecza torujące drogę do reformacji

Zanim zostaną scharakteryzowane obydwa typy reformacyjnych liturgii Wieczery Pańskiej, warto przypomnieć, że ani Marcin Luter, ani pozostali reformatorzy początkowo nie zamierzali tworzyć jakiegoś zupełnie nowego obrządku,

¹ Irmgard Pahl. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*. W *Eucharistie. Geschichte, Theologie, Pastoral*. Red. Hans Bernhard Meyer, 393. Regensburg: Pustet.

² Pahl. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*, 396.

³ Josef Andreas Jungmann. 1971. „‘Abendmahl’ als Name der Eucharistie”. *Zeitschrift für Katholische Theologie* 93: 91–93.

lecz chodziło im tylko o „oczyszczenie” przejętej drogą tradycji liturgii mszalnej z elementów, które – ich zdaniem – nie były zgodne z Ewangelią⁴. Byłoby zatem wskazanym popatrzeć najpierw krótko na te zjawiska i cechy liturgicznej pobożności późnego średniowiecza, do których krytycznie nawiązywali reformatorzy i które miały wpływ na rozwój reformacyjnych liturgii.

Ujmując rzecz kwantytatywnie, można skonstatować, że liturgiczna pobożność późnego średniowiecza była bardzo rozwinięta, o czym może świadczyć budowanie licznych kościołów w miastach i wioskach. Josef Andreas Jungmann, wytrawny znawca historii liturgii, mówi nawet o pewnej „hipertrofii” ówczesnego życia liturgicznego, wskazując na ogromną liczbę altarzystów⁵. Działalność licznie wtedy spotykanych altarzystów niejednokrotnie prowadziła do bezmiernego mnożenia tzw. Mszy prywatnych, a to nie tylko skutkowało wzrostem liczby bocznych ołtarzy w kościele, lecz także powodowało, że w gruncie rzeczy liturgia miała klerykalny charakter i coraz bardziej przestawała być wspólnotową celebracją⁶. Jungmann twierdzi nawet, że duchowieństwo i wiernych dzieliła wtedy ogromna przepaść, co zresztą odnosiło się nie tylko do liturgii⁷. Nastąpiło zatem pewne wyalienowanie wiernych z aktywnego celebrowania liturgii.

W zasadzie uczestnictwo wiernych w liturgii w wymiarze zewnętrznym sprowadzało się niemal wyłącznie do patrzenia; lud stał się w niej praktycznie niemy⁸. Na ogół nie chciano albo nie odważano się przystępować często do Komunii św., zaś dużą wagę przywiązywano do adoracyjnego patrzenia na świętą Hostię, żywiąc nadzieję, że patrzeć to będzie owocowało błogosławionymi skutkami dla człowieka. Z tego powodu coraz częściej przyjmowała się praktyka wystawiania Najświętszego Sakramentu podczas celebrowania liturgii Mszy i przy innych okazjach. Zresztą podobne oczekiwania wiązano także z wyrażającym cześć patrzaniem na relikwie świętych i dlatego domagano się ich pokazywania w określone dni. Trzeba przyznać, że w niejednym wypadku tym upowszechniającym się formom pobożności towarzyszyły różnego rodzaju zabobonne wyobrażenia. Występując przeciw istniejącym nadużyciom w liturgicznej praktyce, kard. Mikołaj z Kuzy – papieski legat w Niemczech – już w połowie XV w. przypominał m.in. o tym, że sakrament Eucharystii został ustanowiony jako pokarm, a nie do

⁴ Pahl. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*, 395.

⁵ Np. we Wrocławiu w XV w. przy dwóch kościołach łącznie było aż 236 altarzystów – Josef Andreas Jungmann. 1960. *Der Stand des liturgischen Lebens am Vorabend der Reformation*. W *Liturgisches Erbe und pastorale Gegenwart. Studien und Vorträge*. Red. Josef Andreas Jungmann, 90. Innsbruck – Wien – München: Tyrolia.

⁶ Jungmann. 1960. *Der Stand des liturgischen Lebens am Vorabend der Reformation*, 93; Josef Andreas Jungmann. 1967. „Von der ‚Eucharistia‘ zur ‚Messe‘”. *Zeitschrift für Katholische Theologie* 89: 40; Josef Andreas Jungmann. 1951. *Das Konzil von Trient und die Erneuerung der Liturgie*. W *Das Weltkonzil von Trient*. T. 1. Red. Georg Schreiber, 330. Freiburg im Breisgau: Herder.

⁷ Jungmann. 1960. *Der Stand des liturgischen Lebens am Vorabend der Reformation*, 90.

⁸ Jungmann. 1960. *Der Stand des liturgischen Lebens am Vorabend der Reformation*, 92.

ogładania⁹. W przededniu reformacji często, zamiast akcentować potrzebę spotkania Chrystusa w Komunii, większy nacisk kładziono na adoracyjne patrzenie na konsekrowaną Hostię – bądź w trakcie liturgii Mszy św., bądź podczas teoforycznych procesji. Pełne uczestnictwo w celebrowaniu Eucharystii, polegające na jednoczeniu się z Chrystusem w Komunii św., nie posiadało wtedy należnego, centralnego znaczenia.

Oprócz wymienionych tendencji można by jeszcze zauważyć, że ważnym zjawiskiem, które wpłynęło na kształtowanie się życia liturgicznego nadchodzącej reformacji, był fakt, iż pod koniec średniowiecza dzięki działalności nowych zakonów znacznie rozwinęło się kaznodziejstwo¹⁰. Dużej rangi nabrała tzw. liturgia kaznodziejska (*Prädikantenliturgie*), która ukonstytuowała się pod wpływem znanych jeszcze z czasów karolińskich tendencji do podkreślania dydaktycznej funkcji kazania oraz w ogóle potrzeby pouczenia wiernych. Zgodnie z tymi tendencjami najpierw ukształtowała się część liturgii sprawowana w języku ojczystym, głównie w ramach niedzielnej celebracji mszalne, która oprócz odczytania fragmentu Ewangelii i wygłoszonego kazania z reguły zawierała pewne elementy natury katechetycznej (odmówienie wyznania wiary, Modlitwy Pańskiej, przykazań Bożych itp.), a także modlitwę wstawienniczą. W okresie późnego średniowiecza, kiedy często celebrowano Mszę bez kazania, część ta stała się swego rodzaju odrębną liturgią, w całości sprawowaną na ambonie przed rozpoczęciem Eucharystii albo nawet całkiem osobno. Na skutek dużego zaangażowania zakonów żebraczych, jak również dzięki aktywności specjalnie w tym celu ustanowionych kaznodziejów, liturgia kaznodziejska w XV stuleciu mocno rozwinęła się zwłaszcza w miastach Górnych Niemiec, wychodząc naprzeciw rosnącemu zapotrzebowaniu na kazania na wysokim poziomie. Później właśnie owi na ogół bardzo dobrze wykształceni kaznodzieje jako jedni z pierwszych czynnie podjęli dążenia reformacji¹¹.

2. Liturgie mszalnego typu

W 1523 r. Marcin Luter opublikował liturgiczne dzieło *Formula Missae et Communionis*. Wyznał przy tym, że nie miał zamiaru znieść zewnętrznej litur-

⁹ Jungmann. 1960. *Der Stand des liturgischen Lebens am Vorabend der Reformation*, 95–97.

¹⁰ Josef Andreas Jungmann. 1962⁵. *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe*. T. 1. 588–590. Wien – Freiburg – Basel: Herder.

¹¹ Rupert Berger. 2005³. *Pastoralliturgisches Handlexikon. Das Nachschlagwerk für alle Fragen zum Gottesdienst*. Freiburg – Basel – Wien: Herder, 413–414; Albert Gerhards, Benedikt Kranemann. 2006. *Einführung in die Liturgiewissenschaft*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 90.

gii, gdyż chodziło tu przecież o Mszę, która została ustanowiona przez samego Chrystusa i która była sprawowana przez apostołów¹². Krytykował jednak wiązanie celebrowania Eucharystii ze składaniem ofiar pieniężnych, podkreślając, że w Mszy nie chodzi o dar, jaki ludzie składają Bogu, lecz o dar Boga dla ludzi. Próbował tłumaczyć istotę eucharystycznej celebracji przy pomocy następujących pojęć wywodzących się z łaciny lub greki: sakrament, testament, błogosławienie, Eucharystia, Wieczera albo stół Pana, pamiątka Pana lub Komunia, co miało mu pomóc w dystansowaniu się wobec teologii ofiary. Z tego powodu usunął z kanonu wszystko, co kojarzyło się z ofiarą, a pozostawił jedynie to, co uchodziło dla niego za czyste i święte, a zatem słowa ustanowienia¹³. W tym miejscu warto przytoczyć opinię J. Ratzingera, który uważa, iż tragizmem reformatorskich dążeń Lutra był fakt, że zostały one podjęte w czasach, w których istotna postać liturgii w znacznym stopniu była przesłonięta i niezrozumiana¹⁴.

Opracowana przez Marcina Lutra *Formula Missae* miała następujący przebieg: *Introitus*, *Kyrie*, *Gloria* (fakultatywnie), kolekta, epistoła, *Graduale*, sekwencja (tylko na Boże Narodzenie i w uroczystość Zesłania Ducha Świętego), Ewangelia, *Credo* (*Nicaenum*), kazanie (możliwe także przed *Introitus*), przygotowanie chleba i wina bez towarzyszącej modlitwy, poprzedzona dialogiem (*Dominus vobiscum* itd.) prefacja, głośne wypowiedzenie słów ustanowienia (w Mszy rzymskiej odmawiano je po cichu), *Sanctus* i *Benedictus* wraz z podniesieniem, modlitwa *Ojcze nasz* (bez embolizmu, łamania chleba i mieszania kawałka chleba z winem), uznawany za publiczną absolicję znak pokoju, modlitwa *Domine, Jesu Christe*, rozdawanie chleba i wina przy śpiewie *Agnus Dei* i wersetu na Komunię, modlitwa po Komunii i błogosławieństwo. Ponieważ większość tekstów tych obrzędów została zachowana w języku łacińskim, dlatego stanowiły one jakby pośredni etap na drodze do całej liturgii w języku niemieckim¹⁵.

Później, podejmując wyzwanie innych teologów celebrujących liturgię w języku niemieckim, Luter w 1526 r. opublikował *Deutsche Messe vnd ordnung Gottis diensts*, co jednak nie oznaczało, że chciał nią zastąpić *Formula Missae*. Chociaż w celebrowaniu liturgii w języku ojczystym dostrzegał szansę na lepsze

¹² Benedikt Kranemann. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*. W *Geschichte der Liturgie in den Kirchen des Westens. Rituelle Entwicklungen, theologische Konzepte und kulturelle Kontexte*. T. 1. Red. Jürgen Bärsch, Benedikt Kranemann, 441. Münster: Aschendorff.

¹³ Kranemann. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*, 441; Pahl. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*, 441.

¹⁴ Joseph Ratzinger. 2000³. *Der Geist der Liturgie. Eine Einführung*. Freiburg – Basel – Wien: Herder, 144.

¹⁵ Kranemann. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*, 441; Pahl. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*, 406, 408.

zapoznanie się wiernych ze słowem Bożym, dalej opowiadał się za zachowaniem Mszy łacińskiej¹⁶. Struktura liturgii według *Deutsche Messe vnd ordnung Gottes diensts* przedstawiała się następująco: pieśń lub psalm w języku niemieckim, *Kyrie*, kolekta, epistoła, pieśń w języku niemieckim, Ewangelia, pieśń-wyznanie wiary po niemiecku, kazanie, parafraza Modlitwy Pańskiej ze słowami napomnienia, słowa ustanowienia – najpierw o chlebie wraz z podniesieniem go i rozdaniem przy śpiewie w języku niemieckim *Sanctus* albo jakiejś pieśni, a potem podobnie z kielichem przy śpiewie w języku niemieckim *Agnus Dei* albo jakiejś pieśni, modlitwa dziękczynna i błogosławieństwo¹⁷. Nowy porządek mszalnej celebracji był więc krótszy i spełniany bez udziału chóru.

Jak widać, wcześniejsza *Formula Missae* miała stosunkowo wiele podobieństw do liturgii rzymskiej, natomiast później opublikowana *Deutsche Messe* zawierała szereg istotnych zmian¹⁸. Warto też zauważyć, iż w obydwu wydanych przez Marcina Lutera porządkach liturgii występuje jeszcze słowo „Msza” (*missa/Messe*). Obydwa opracowane przez reformatora porządki celebrowania Wieczery Pańskiej nie były pomyślane jako wiążące agendy liturgiczne, lecz zostały opublikowane w odpowiedzi na konkretne prośby i na potrzeby określonych terenów. Przygotowując te porządki, Luter w znacznym stopniu trzymał się obrzędów liturgii mszalnej praktykowanej na Zachodzie, zwłaszcza w odniesieniu do liturgii słowa. Opracowana przez niego liturgia Wieczery Pańskiej zyskała jednak bardziej biblijny charakter, co głównie wynikało z dominującej roli obowiązkowego kazania, które przeważnie dotyczyło Ewangelii¹⁹.

Gwoli ścisłości trzeba by dopowiedzieć, że oprócz bodaj najbardziej brzemiennych w skutkach działań Marcina Lutera odnośnie do celebrowania Wieczery niejako równolegle do nich podejmowane były inne próby odnowienia liturgii mszalnej w niektórych miastach Rzeszy Niemieckiej, m.in. przez: Andreasa Bodensteina (zwanego Karlstadtem) w Wittenberdze, Kaspara Kantza w Nördlingen, Theobalda Schwarza w Straßburgu oraz Andreasa Döbera w Norymberdze. W pewnym stopniu próby te nawiązywały do wysiłków zdążających do zreformowania liturgii znanych od czasów późnego średniowiecza²⁰.

Chociaż Luter wydanym przez siebie porządkom celebrowania liturgii nie nadawał jakiegoś normatywnego charakteru, to jednak autorytet tego teologa w łonie reformacji sprawił, że stosunkowo wcześniej posłużyły one niektórym pozostałym reformatorom za podstawę do opracowania dalszych nowych obrzę-

¹⁶ Kranemann. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*, 441–442.

¹⁷ Pahl. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*, 408.

¹⁸ Bogusław Nadolski. 1992. *Liturgika*. T. 4: *Eucharystia*. Poznań: Pallottinum, 61.

¹⁹ Pahl. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*, 406.

²⁰ Kranemann. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*, 439; Pahl. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*, 405–406.

dów. Z uwagi na ich daleko idące podobieństwa do rytów stosowanych przez Lutera można je również zaklasyfikować do mszalnego typu liturgii Wieczery. Tak oto w nurcie tego typu w pierwszych latach reformacji powstały jeszcze cztery ewangelickie „rodziny liturgiczne” (*Liturgie-Familien*) o ponadregionalnym zasięgu, które swoje nazwy wzięły bądź od ich twórców, bądź od miejsca powstania: bugenhageńska, meklemburska, norymberska i strasburska²¹.

Poza tym należałoby wspomnieć o dwóch ważnych liturgiach typu mszalnego, które nieco różniły się od koncepcji Marcina Lutera, a mianowicie o liturgii Thomasa Müntzera i Huldrycha Zwingliego. Wprawdzie ich celebrowanie miało jedynie lokalny zasięg, niemniej stanowią one godne uwagi próby zaadaptowania tradycyjnej liturgii mszalnej do realizowania postulatów reformacji. W mocno co do formy zbliżonej do Mszy łacińskiej liturgii Müntzera (*Deutsche Evangelische Messe* – 1524 r.) próbowano dostosować teksty w języku niemieckim do melodii gregoriańskich, co zresztą skrytykował Luter. Natomiast w liturgii Wieczery Pańskiej Zwingliego z 1525 r. (*Aktion oder Brauch des Nachtmahls*) istotną nowością było przyjmowanie Komunii nie przy ołtarzowych balaskach, lecz na siedząco w ławkach z podawaniem jej sobie, oraz ustawienie prostego „stołu Wieczery” (*Abendmahlstisch*) nie w prezbiterium, lecz z przodu w nawie kościoła, tj. pośród wiernych. Miało to na celu wyrażenie przekonania, że Wieczera nie jest celebracją samego kapłana w obecności tylko patrzących pozostałych uczestników, ale działaniem całego zgromadzenia, zebranego jako Ciało Chrystusa²².

Ogólnie można stwierdzić, że wywodzące się z Mszy łacińskiej późnego średniowiecza poszczególne reformacyjne liturgie typu mszalnego zachowały zasadniczą strukturę liturgii Mszy św., tzn. w myśl zasady jedności słowa i sakramentu składały się z dwóch głównych części: liturgii słowa oraz liturgii eucharystycznej. Każdorazowo nawiązywały do formy liturgii przyjętej pod koniec średniowiecza w danym regionie, w którym się ukonstytuowały. Abstrahując od w sumie nielicznych zmian, zachowały przekazane drogą tradycji elementy, przy czym niektórym z nich nadały nowe funkcje (np. *Agnus Dei* nie było śpiewane przy łamaniu chleba, lecz w trakcie udzielania Komunii lub po nim). Od samego początku liturgie mszalnego typu były celebracjami połączonymi ze śpiewem – wykonywano podczas nich bądź łaciński chorał (dopóty, dopóki jeszcze rozumiano łacinę), bądź pieśni śpiewane przez lud²³. Głównie liturgie typu mszalnego ukształtowały się i rozwinęły w łonie reformacji luterkańskiej i anglikańskiej. Oprócz występowania w Niemczech i w Anglii uformowały i rozpowszechniły

²¹ Pahl. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*, 407–410; Krannemann. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*, 442–443.

²² Pahl. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*, 410.

²³ Pahl. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*, 397–398; Krannemann. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*, 438–439.

się w krajach północnej Europy (Dania, Norwegia, Islandia, Szwecja i Finlandia) oraz w luterzańskich Kościołach Francji, Niderlandów i USA²⁴.

3. Liturgie górnoniemieckiego typu

Z kolei liturgie typu górnoniemieckiego w zasadzie były uproszczoną celebracją Wieczery Pańskiej połączoną z wybranymi czytaniem i kazaniem, do którego zwykle dodawano takie komponenty wyżej wspomnianej liturgii kaznodziejskiej, jak: wyznanie wiary, *Confiteor*, modlitwa powszechna i *Ojczy nasz*. W genezie swej nie nawiązywały więc do wcześniejszej liturgii Mszy, lecz właśnie do liturgii kaznodziejskiej, a także do wyodrębnionych z liturgii mszalnej obrzędów Komunii wiernych, osobno sprawowanych w określone święta (zwłaszcza w Wielkanoc) już w późnym średniowieczu na terenie Górnych Niemiec. Na te komunijne obrzędy zazwyczaj składały się następujące elementy: słowo na temat Komunii połączone z odrzuceniem niegodnych, wypowiedane w języku ojczystym wyznanie win wraz z niesakramentalną publiczną absolucją (warunkiem przystąpienia do Komunii była uprzednia spowiedź indywidualna), przygotowująca prośba (według Mt 8,8), rozdawanie wcześniej konsekrowanych podczas Mszy hostii, modlitwa oraz błogosławieństwo²⁵.

Za prototyp liturgii górnoniemieckiego typu uchodzi porządek celebracji opracowany przez działającego w Bazylei Johannes Oekolampada. Porządek ten reformator opisał po raz pierwszy w 1526 r. w dziele *Des herren Nachtmal*. Zaledwie trzy lata później wprowadzona liturgia została gruntownie zmieniona i na nowo opisana w dziele wydanym w 1537 r. Oekolampad, podobnie jak H. Zwingli, uważał, że chleb i wino nie stanowią Ciała i Krwi Chrystusa, lecz je jedynie symbolizują, co z kolei – jego zdaniem – oznaczało, iż po sprawowaniu Wieczery należało je traktować jak inne artykuły spożywcze²⁶.

W opublikowanym w 1526 r. porządku liturgii mocno została zaakcentowana rola kazania, w ramach którego nie tylko tłumaczono i interpretowano słowa Pisma Świętego, lecz także je zwiastowano. Po wygłoszonym zaraz na początku liturgii kazaniu miało miejsce przygotowanie jej uczestników do przyjęcia Komunii, co szczególnie podkreślało wyznanie grzechów i udzielenie absolucji. Najpierw jednak krótko napominano uczestniczących w celebracji, że osoba niegodnie przystępująca do Komunii zaciąga winę. Pragnącym przyjąć Komunię

²⁴ Pahl. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*, 397, 399, 424–426.

²⁵ Kranemann. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*, 439, 444; Pahl. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*, 416–417.

²⁶ Kranemann. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*, 444; Pahl. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*, 417.

przypominano, iż powinni wierzyć, że ich grzechy są wybaczone dzięki męce Chrystusa i że według tejże wiary winni prowadzić bogobojne życie. Potem, przed przyjęciem Komunii, odmawiano Skład Apostolski dla wyrażenia przekonania, że uczestnicy liturgii stają się jednym Ciałem Chrystusa i że są z sobą złączeni w wierze. To oznaczało, że właśnie celebrowanie Wieczery konstituje wspólnotę. Następnie odbywało się tzw. wyklęcie (*der Bann*), czyli wydanie oświadczenia o tym, kto z religijnych albo moralnych powodów został wykluczony z uczestnictwa w Wieczery, przy czym wyłączone osoby wzywano do nawrócenia i pojednania się ze wspólnotą. W dalszym ciągu odmawiano modlitwę powszechną, w której modlono się za Kościół, władze, gminę i cały region Bazylei, za wszystkich odczuwających lęk, o wytrwanie w prawdzie i w końcu za samych siebie o Boże miłosierdzie. Po tej modlitwie odmawiano *Ojczy nasz*, wyznanie win, Psalm 130 (129) oraz wezwania „Panie, zmiłuj się”, a to z kolei kończyło się udzieleniem absencji. Dalej odczytywano więcej tekstów ze Starego i Nowego Testamentu (m.in. perykopy nawiązujące do Wieczery oraz dłuższe fragmenty Pasji) oraz przypominano uczestnikom liturgii, że wywodzi się ona z duchowej obecności Chrystusa. Napominano wspólnotę, aby z wdzięcznością wspominała ofiarę życia dokonaną przez Chrystusa na krzyżu. Również wypowiedziane potem słowa ustanowienia miały uświadamiać uczestnikom celebracji godną wdzięczności bliskość Chrystusa. W duchu wdzięczności odmawiano modlitwę *Ojczy nasz*, po czym następowało kolejne upomnienie, tym razem wzywające do karności i skupienia. W końcu, wypowiadając krótkie słowa, podawano do spożycia chleb i wino, a następnie miało miejsce rozesłanie i błogosławieństwo²⁷. Większa część tej liturgii, tj. aż do słów ustanowienia, była celebrowana z ambony. Następnie kontynuowano ją nie przy ołtarzu, lecz przy specjalnie do tego przeznaczonym stole (*Abendmahlstisch*). Miało to być wyrazem bliższego upodobnienia do Ostatniej Wieczery Jezusa. Z tego też powodu świadomie zrezygnowano z przyjętej formy liturgii mszalnej²⁸.

Zmiany dokonane w 1529 r. w bazylejskim porządku liturgii polegały przede wszystkim na ograniczeniu ilości czytań do jednego i na dołączeniu modlitwy Wieczery (*Abendmahlsgebet*) oraz modlitwy końcowej (*Schlussgebet*). Poza tym w liturgii przewidziano wspólny śpiew całego zgromadzenia, a bezpośrednio po „wyklęciu” miało miejsce otwarte wyznanie win. Według nowych ustaleń Wieczere Pańską należało celebrować na Wielkanoc, w uroczystość Zesłania Ducha Świętego oraz na Boże Narodzenie, a oprócz tego w Bazylei co niedzielę w przynajmniej jednym z na przemian wybieranych kościołów. Jak zauważa Kranemann, w ten sposób zmieniała się dotychczasowa wielowiekowa tradycja

²⁷ Kranemann. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*, 444–445.

²⁸ Pahl. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*, 417.

coniedzielnej celebracji Eucharystii, oprócz której zaczęto teraz sprawować samą liturgię słowa²⁹.

Znamienną cechą obydwu bazylejskich porządków liturgii Wieczery był brak jakichkolwiek tekstów o składaniu ofiary przez liturgiczne zgromadzenie. W obrzędach z 1529 r. wyraźnie podkreślano, że uczestnicy celebracji zostają oczyszczeni w sercu poprzez ofiarę Krzyża, za co też dziękowali „w obliczu Chrystusa i Jego aniołów”³⁰. Słowami wprowadzonej w 1529 r. modlitwy końcowej byli napominani, aby zawsze wspominali bóstwo Chrystusa i aby starali się podobać Bogu dobrym życiem³¹.

Ryt praktykowany w Bazylei znacząco wpłynął na liturgie celebrowane w pierwszej fazie reformacji w wielu górnoniemieckich miastach – m.in. w: Konstancji, Lindau, Ulm, Memmingen, Heilbronn i Augsburgu³². Poza tym liturgia porządku bazylejskiego – obok liturgii opracowanej przez Zwingliego – wywarła wpływ na liturgię sprawowaną od 1529 r. w Bernie, a ta z kolei na liturgię w Genewie, gdzie w 1542 r. Jan Kalwin opublikował swój porządek celebracji w języku francuskim. Pierwsza zreformowana liturgia w języku francuskim ukazała się w druku już wcześniej – w 1533 r. w Neuchâtel za sprawą Wilhelma Farela. Również ta liturgia powstała m.in. pod wpływem liturgii z Berna³³. Liturgie typu górnoniemieckiego upowszechniały się więc głównie w południowo-zachodnich Niemczech (zwłaszcza w Księstwie Wirtembergii, a później także na terenie Pałatynatu Reńskiego) oraz w Szwajcarii. Przede wszystkim stały się formą celebrowania Wieczery praktykowaną przez Kościoły tradycji reformowanej³⁴.

Podsumowując, można skonstatować, że liturgiczne celebracje typu górnoniemieckiego miały na ogół charakter bardziej dydaktyczno-kerygmacyjny niż eucharystyczny. Ich silne akcenty moralizatorsko-pokutne oraz stawiany nieraz wymóg wcześniejszego zgłoszenia udziału w nabożeństwie przyczyniały się do tego, że liturgia Wieczery Pańskiej górnoniemieckiego typu z reguły nie była celebrowana co niedzielę, lecz tylko w większe uroczystości. Jeśli celebrowano Wieczere, to łącznie z Komunią wszystkich uczestników jako jej integralną częścią, gdy jednak Wieczery nie sprawowano, to obrzędy sprowadzały się tylko do liturgii słowa³⁵.

²⁹ Kranemann. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*, 445.

³⁰ Kranemann. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*, 445.

³¹ Kranemann. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*, 446.

³² Pahl. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*, 417.

³³ Kranemann. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*, 446.

³⁴ Pahl. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*, 398, 417–418; Hans Helmut Eßer. 1991. *Abendmahlslehre – Abendmahlspraxis – Abendmahlsgemeinschaft in reformierter Sicht. W Calvin. Erbe und Auftrag. Festschrift für Wilhelm Neuser zu seinem 65. Geburtstag*. Red. Willem van 't Spijker, 357–378. Kampen: Kok Pharos Publishing House.

³⁵ Pahl. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*, 398.

* * *

Powyższe rozważania pokazują, że reformację charakteryzuje swoisty pluralizm liturgiczny, wynikający z licznych zmian, nierzadko radykalnych, które wprowadzano w rytach i tekstach stosowanych w liturgii. Był to niezwykle skomplikowany proces przemian. Wprowadzane zmiany dotyczyły kwestii praktycznych i miały ścisły związek z rozwijaną teologią liturgii. Reformacyjne liturgie Wieczery w różny sposób podchodziły bowiem krytycznie nie tylko do katolickiej praktyki mszalnej, lecz także do katolickiej nauki o Eucharystii. Trzeba też zauważyć, że w łonie samej reformacji miało miejsce różne rozłożenie akcentów lub nawet zachodziły istotne różnice odnośnie do teologicznej refleksji związanej z liturgią, co również znajdowało odzwierciedlenie w zróżnicowanych obrządkach reformacyjnych.

Według Marcina Lutra u początku wszelkiej liturgii stoi Boże działanie, polegające na tym, że Bóg poprzez swoje słowo i sakrament udziela grzesznemu człowiekowi zbawienia. Na to Boże działanie człowiek odpowiada aktem wiary i czci. Liturgia jest więc dialogiem pomiędzy Bogiem i człowiekiem. Luter pojmował Eucharystię jako ustanowiony przez Chrystusa sakrament i uznawał wiarę w Jego obecność w tymże sakramencie. Co do liturgicznych obrzędów odrzucał jakiś trwały, na stałe ustalony porządek, opowiadając się za w miarę swobodnym stosowaniem różnych modeli i kryteriów³⁶. Ponieważ Wieczera była dla Lutra wyłącznie „testamentem” Pana, czyli Jego darem, który człowiek winien przyjąć, dlatego reformator usunął z mszalnego rytu, a zwłaszcza z kanonu, to wszystko, co wskazuje na ofiarniczy charakter liturgii. Zostawił natomiast po słowach napominania i ustanowienia obrzęd Komunii, domagając się, aby zawsze mogli do niej przystępować także wierni. Krytyka Lutra dotyczyła zatem nie tylko uznawania ofiarniczego charakteru Mszy, lecz także wyłącznej Komunii kapłana³⁷. Z kolei Jan Kalwin eksponował etyczne implikacje Eucharystii, przy czym fundamentalne znaczenie ma dla niego przekonanie o absolutnej suwerenności Boga i o sile predestynacji. Jego zdaniem Eucharystia umożliwia wspólnocie uczestnictwo w Ciele i Krwi Chrystusa, które On sam ofiaruje. Kalwin podkreśla, że dopiero słowo czyni sakrament sakramentem, zaś modlitwa eucharystyczna zyskuje u niego bardziej charakter kazania i napominania aniżeli konsekracji. W opinii Huldrycha Zwingliego Eucharystię należy pojmować symbolicznie. Twierdząc, że obecność Chrystusa pod eucharystycznymi postaciami ma jedynie duchowy charakter, Zwingli na pierwszym planie stawiał transformację liturgicznego zgro-

³⁶ Kranemann. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*, 437; Walter Kasper. 2010. *Die Liturgie der Kirche*. Freiburg – Basel – Wien: Herder, 134; Edward Kilmartin. 2004. *The Eucharist in the West. History and Theology*. Collegeville (Minnesota): Liturgical Press, 156–158

³⁷ Jungmann. 1971. „Abendmahl” als Name der Eucharistie, 92.

madzenia, a nie darów chleba i wina. Wspólnie celebrowana liturgia Wieczery powinna łączyć ludzi z Chrystusem w jedno ciało³⁸. W kontekście tych teologicznych refleksji można by jeszcze dodać, że w odniesieniu do kwestii praktycznych – oprócz wyżej opisanych różnic występujących w samym porządku celebrowania liturgii – wyraźnym przykładem rytualnego zróżnicowania jest podejście do używania liturgicznych szat. Podczas gdy Luter zgodnie z dotychczasową tradycją celebrował liturgię w odpowiednim stroju liturgicznym, Kalwin, Zwingli i inni strój ten odrzucili³⁹.

Analizując liturgiczny pluralizm reformacji, należałoby ponadto zauważyć, że fakt dużej liczby i dużej różnorodności reformacyjnych liturgii wynika nie tylko z przyjętych założeń teologicznych, lecz także z kulturowych i społecznych uwarunkowań regionu, w którym powstawał dany ryt. Wyrażające się w różnych obrządkach decentralistyczne podejście do liturgii, którym odznaczała się reformacja, właściwie nie było nowością, ponieważ w pewnym sensie nawiązywało do już istniejącej tradycji wielu liturgii diecezjalnych bądź zakonnych. Czymś nowym było jednak znacznie dalej posunięte zregionalizowanie celebrowania liturgii i w niejednym wypadku uzależnienie go od decyzji lokalnych władz politycznych wbrew woli biskupów⁴⁰.

Gdy natomiast chodzi o wyraźne, istotne podobieństwa zachodzące pomiędzy reformacyjnymi liturgiami Wieczery, to można generalnie skonstatować, że nowe obrządki powstały z głębokiego przeświadczenia o potrzebie dowartościowania zwiastowania słowa Bożego, wyeliminowania niewystępujących w Ewangeliach rytów i tekstów, odejścia od pojmowania Mszy jako ofiary, przezwyciężenia klerykalnego charakteru liturgii, wzmocnienia świadomości kapłaństwa powszechnego oraz zwiększenia praktyki przyjmowania Komunii przez wiernych⁴¹. Głoszenie słowa Bożego pełniło ważną funkcję we wszystkich nowych liturgiach reformacyjnych – zawsze obowiązywała w nich zasada: nie ma liturgii Wieczery bez kazania. Zwiększono liczbę używanych w liturgii tekstów biblijnych i wyeksponowano rolę komentującego je kazania. Nawet wprowadzo-

³⁸ Kranemann. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*, 437–438; zob. też: Piotr Jaskóła. 1994. „*Spiritus Effector*“. *Nauka Jana Kalwina o roli Ducha Świętego w misterium zbawienia*. Opole: Wydawnictwo św. Krzyża, 239–267; Piotr Jaskóła. 2017. *Unio cum Christo. Wybrane zagadnienia z problematyki ewangelickiej*. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 173–188, 227–244; Jerzy Sojka. 2020. *Luter i Zwingli – konkurencyjne reformacyjne interpretacje Wieczery Pańskiej*. W *Ulryk Zwingli: teolog, humanista, reformator*. Red. Rafał Marcin Leszczyński, Ewa Józwiak, 101–123. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej.

³⁹ Kranemann. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*, 467.

⁴⁰ Kranemann. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*, 429; Gerhards, Kranemann. 2006. *Einführung in die Liturgiewissenschaft*, 89.

⁴¹ Kranemann. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*, 439; Arnold Angenendt. 2001. *Liturgik und Historik. Gab es eine organische Liturgie-Entwicklung?*. Freiburg – Basel – Wien: Herder, 174.

no pewne elementy kerygmatyczne (np. upomnienia przed przyjęciem Komunii), nadając tym samym celebracji wyraźny akcent katechetyczno-dydaktyczny⁴². Pragnąc zachować jedynie biblijnie uzasadnione teksty w liturgii Wieczery (słowa ustanowienia, *Ojcze nasz*, *Sanctus*, *Agnus Dei*), niemal wszyscy reformatorzy ostatecznie odstąpili od przekazanych drogą tradycji modlitw zawartych w kanonie mszalnym. W modlitwach tych dostrzegali przede wszystkim niezgodne z ich poglądami odniesienia do teologii ofiary. Z tych samych względów odrzucili obrzęd *offertorium*. Niektóre funkcje kanonu w liturgiach Wieczery typu mszalnego przejęły słowa napominania wraz z modlitwą powszechną, *Ojcze nasz* oraz śpiewy wspólnoty łącznie z *Sanctus* i *Agnus Dei*. Reformatorom zależało też na przywróceniu praktyki częstszej Komunii św. całego zgromadzenia liturgicznego w myśl drugiej ważnej zasady: nie ma liturgii Wieczery bez Komunii. Podkreślali, że nie tylko kapłan, lecz wszyscy uczestnicy liturgii winni w pełni spełniać polecenie Chrystusa, i dlatego preferowali Komunię pod obiema postaciami⁴³. Niewątpliwie to przywiązywanie wagi do Komunii całego zgromadzenia liturgicznego, jak również stopniowe faworyzowanie języka narodowego oraz włączenie w liturgiczną celebrację wspólnego śpiewu prowadziło do zmniejszenia stopnia sklerykalizowania liturgii i uczynienia z niej wydarzenia, w którym aktywniej uczestniczy cała zgromadzona wspólnota.

References

- Angenendt Arnold. 2001. *Liturgik und Historik. Gab es eine organische Liturgie-Entwicklung?*. Freiburg – Basel – Wien: Herder.
- Berger Rupert. 2005³. *Pastoralliturgisches Handlexikon. Das Nachschlagwerk für alle Fragen zum Gottesdienst*. Freiburg – Basel – Wien: Herder, 413–414
- Eßer Hans Helmut. 1991. *Abendmahlslehre – Abendmahlspraxis – Abendmahlsgemeinschaft in reformierter Sicht*. W *Calvin. Erbe und Auftrag. Festschrift für Wilhelm Neuser zu seinem 65. Geburtstag*. Red. Willem van 't Spijker, 357–378. Kampen: Kok Pharos Publishing House.
- Gerhards Albert, Kranemann Benedikt. 2006. *Einführung in die Liturgiewissenschaft*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Jaskóła Piotr. 1994. „*Spiritus Effector*“. *Nauka Jana Kalwina o roli Ducha Świętego w misterium zbawienia*. Opole: Wydawnictwo św. Krzyża
- Jaskóła Piotr. 2017. *Unio cum Christo. Wybrane zagadnienia z problematyki ewangelickiej*. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.

⁴² Pahl. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*, 396; Kranemann. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*, 436.

⁴³ Pahl. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*, 395–396; Gerhards, Kranemann. 2006. *Einführung in die Liturgiewissenschaft*, 90.

- Jungmann Josef Andreas. 1951. *Das Konzil von Trient und die Erneuerung der Liturgie*. W *Das Weltkonzil von Trient*. T. 1. Red. Georg Schreiber, 325–336. Freiburg im Breisgau: Herder.
- Jungmann Josef Andreas. 1960. *Der Stand des liturgischen Lebens am Vorabend der Reformation*. W *Liturgisches Erbe und pastorale Gegenwart. Studien und Vorträge*. Red. Josef Andreas Jungmann, 87–107. Innsbruck – Wien – München: Tyrolia.
- Jungmann Josef Andreas. 1962⁵. *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe*. T. 1. Wien – Freiburg – Basel: Herder.
- Jungmann Josef Andreas. 1967. „Von der ‚Eucharistia‘ zur ‚Messe‘“. *Zeitschrift für Katholische Theologie* 89: 29–40.
- Jungmann Josef Andreas. 1971. „‘Abendmahl‘ als Name der Eucharistie“. *Zeitschrift für Katholische Theologie* 93: 91–94.
- Kasper Walter. 2010. *Die Liturgie der Kirche*. Freiburg – Basel – Wien: Herder.
- Kilmartin Edward. 2004. *The Eucharist in the West. History and Theology*. Collegeville (Minnesota): Liturgical Press.
- Kranemann Benedikt. 2018. *Liturgien unter dem Einfluss der Reformation*. W *Geschichte der Liturgie in den Kirchen des Westens. Rituelle Entwicklungen, theologische Konzepte und kulturelle Kontexte*. T. 1. Red. Jürgen Bärsch, Benedikt Kranemann, 425–479. Münster: Aschendorff.
- Nadolski Bogusław. 1992. *Liturgika*. T. 4: *Eucharystia*. Poznań: Pallottinum.
- Pahl Irmgard. 1989. *Die Feier des Abendmahls in den Kirchen der Reformation*. W *Eucharistie. Geschichte, Theologie, Pastoral*. Red. Hans Bernhard Meyer, 393–440. Regensburg: Pustet.
- Ratzinger Joseph. 2000³. *Der Geist der Liturgie. Eine Einführung*. Freiburg – Basel – Wien: Herder.
- Sojka Jerzy. 2020. *Luter i Zwingli – konkurencyjne reformacyjne interpretacje Wieczery Pańskiej*. W *Ulryk Zwingli: teolog, humanista, reformator*. Red. Rafał Marcin Leszczyński, Ewa Józwiak, 101–123. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej.